

»LE TRAVAIL MERCHANTISE QUI EST D'UNE RÉALITÉ
EFFRAYANTE...«*

OBROBNE PRIPOMBE K DELU KOT BLAGU

Pričujoča razmišljanja se navezujejo na »blago delovna moč« (die Ware Arbeitskraft), in sicer s posebnim ozirom in posebnim razlogom ravno v diskusiji o *Očrtih*, v katerih tega termina *ni* najti. Ta paradoks bo zelo hitro pojasnjen. Pokazalo se bo, da ima ravno obravnava v *Očrtih* ključno vlogo za pravilno razumevanje pomena in dometa Marxovega pojma.

Naslovni citat »Le travail merchandise qui est d'une réalité effrayante« je vzet, kot razodeva jezik, iz Marxove *Bede filozofije*, v kateri Marx proti Proudhonu vztraja na tem, da delu v kapitalistični družbi dejansko pritiče blagovni značaj, da torej ne gre samo za metaforo. Citat se v celoti glasi takole:

Dans le travail merchandise, qui est d'une réalité effrayante, il ne voit qu'une ellipse grammaticale. Donc, toute la société actuelle fondée sur le travail-merchandise, est désormais fondée sur une licence poétique, sur une expression figurée. La société veut-elle »éliminer tous les inconvénients« qui la travaillent, eh bien! qu'elle élimine les termes malsonnants, qu'elle change de langage, et pour cela elle n'a qu'à s'adresser à l'Académie pour lui demander une nouvelle édition de son dictionnaire.¹

V blagu-delu, ki je grozotna realnost /ali: nekaj grozotno realnega/, vidi le neko slovnično elipso. Potemtakem vsa današnja družba, ki temelji na delu-blagu, temelji le na nekaki pesniški licenci, nekakem figurativnem izrazu. Če hoče družba »iztrebiti vse nevšečnosti«, zavoljo katerih mora trpeti /ali: ki jo mučijo/, no, naj iztrebi spotakljive izraze, naj spremeni jezik; v ta namen se ji je treba le obrniti na akademijo in zahtevati od nje novo izdajo besednjaka.²

* Besedilo je za objavo razširjeno z aparatom.

¹ MEGA¹ I, 6: 140 oz. *Misère de la philosophie*, Éditions sociales, Paris 1968, pp. 67–68 oz. Proudhon / Marx: *Philosophie de la misère / Misère de la philosophie*, 10/18, Paris 1964, p. 348.

² MEID II, Ljubljana 1976, str. 427. Ker je prevod tu šele adaptacija prevoda iz nemščine (Kautsky-Bernstein ob delni pomoči F. Engelsa) s tistimi najnujnejšimi posegi usklajevanja s francoskim izvirnikom, ki so odpravili grobe odmike, bralec lahko začuti diskrepance, ki pa niso več grobe vsebinske napake, temveč bolj diskrepantne stilizacije. Za ilustracijo tu še nemški prevod:

»Er sieht in der Ware Arbeit, die eine fürchterliche Realität ist /točneje: der eine f. R. zukommt/, nur eine grammatische Ellipse. Demgemäß /donc/ ist die ganze heutige, auf den Warencharakter der Arbeit /sur le travail-merchandise/ begründete Gesellschaft von jetzt an /désormais/ eine poetische Lizenz /fondée sur une l. p./, auf einen figürlichen Ausdruck begründet. Will die Gesellschaft, alle Unzuträglichkeiten ausmerzen¹, unter denen sie zu leiden hat (qui la travaillent), nun, so merze sie die anstößigen Ausdrücke aus /les termes malsonnants/, so ändere sie die Sprache; und sie braucht sich zu diesem Behufe /pour cela/ nur

To mesto je Marx štel za tako bistveno, da ga je uvrstil v vse izdaje *Kapitala*;³ pri tem ga ni nič motilo, da je termin le travail-merchandise z gledišča kritike politične ekonomije v *Kapitalu* pravzaprav zastarel; v opombi ne dodaja nikakršnega komentarja, ki bi navajal na novi pojem Arbeitskraft. Tudi v »posvetilnem izvodu« za Natalijo Utino Marx na tem mestu ni vnesel popravka, temveč šele v naslednjem odstavku, kjer je za besedo »le travail« dodal pojasnilno apozicijo »la force du travail«; francoska izdaja 1896, ki temelji na Engelsovih predlogah za redakcijo, to spremembo upošteva.⁴

Izraz »la force du travail« je torej Marx vpisal v »posvetilni izvod« leta 1876 in v tem je zajet tudi razvoj do *Kapitala*. Tam je namreč s pojmom in terminom »Arbeitskraft« dosežena sklepna faza terminološkega razvoja. V nasprotju s tem so *Očrti* docela v znamenju vmesne terminološke faze: za blagodelo se tam uporablja termin »Arbeitsvermögen«, torej »delovna zmožnost«. Pozni Engels je v omenjenem smislu terminologije *Kapitala* izvršil dosledno, pedagoško premišljeno redakcijo Marxovega spisa *Mezдно delo in kapital* in je povsod namesto »dela« vzpostavil kasnejši termin »delovna moč«. Razloge za svoje ravnanje je posebej pojasnil: »V štiridesetih letih Marx svoje kritike politične ekonomije še ni pripeljal do konca... Njegovi spisi, objavljeni pred prvimi zvezki *H kritiki politične ekonomije* (1859), se zato v posameznih točkah razločujejo od spisov, napisanih po letu 1859, vsebujejo izraze in celo stavke, ki se kažejo s stališča poznejših spisov ohlapni ali celo napačni. Samo-umevno pa je, da sodi v navadne, vsej javnosti namenjene izdaje tudi to piščevo poprejšnje stališče, že zapopadeno v njegovem duhovnem razvoju, da imata tako pisatelj kakor javnost nesporno pravico do nespremenjenega ponatisa teh starejših spisov. In niti v sanjah bi mi ne prišlo na misel, da bi tu spremenil le besedo. Drugače pa je, če je nova izdaja namenjena skoraj izključno propagandi med delavci. Tedaj bi Marx stari oris iz leta 1849 brezpogojno uskladil s svojim novim stališčem.« itd.⁵ Engelsovo ravnanje je torej motivirano z didaktično-propagandnimi nameni izdaje, ki »je namenjena skoraj izključno propagandi med delavci«. Zato Engels predeluje izrazje, dokler ne nastane »približno takšna brošura, kot bi jo Marx napisal 1891«. Pozneje pa so se terena polastili »marksistični politekonomi«; v njihovih rokah je močno ogrobel ves pojmovni aparat *Kapitala*. Tako v drugointernacionalski kot pozneje v tretjeinternacionalski »ortodokсни« interpretaciji se je uveljavilo takšno razumevanje pojma »Arbeitskraft«, ki je Kraft tolmačilo naravoslovno-fizikalistično kot nekako »silo«, ki ji je treba dati delovati na »snov«. Zato se je tudi v prevodih udomčila »delovna sila« ali v srbohrvaščini »radna snaga«, asociacija v osnovi pa je: »napete mišice kot lok«. Slika delavca, ki jo izraža tudi likovna umetnost, je mladodane bodybuilder z nabrekli bicepsi, ki to svojo »silo« uporablja na »snovi«.

an die Akademie zu wenden, um von ihr eine neue Ausgabe ihres Wörterbuchs zu verlangen.« (MEW 4: 88)

Ker je prevajalec, zdaj že umrl Ivo Pirkovič, v debati o slovenskem prevodu *Kapitala* komentiral tudi avtorjeve redakcijske posege v svoj prevod, je prav, da ga brez komentarja navedemo v izvirni Pirkovičevi podobi iz leta 1957:

»V blagu-delu, ki je strašna resničnost, vidi le neko slovnično okrajšavo izraza. Potemtakem je vsa današnja družba, ki sloni na delu kot blagu, le nekaka pesniška svoboda, nekak figuralen izraz. Če hoče družba, iztrebiti vse nevšečnosti, zavoljo katerih mora trpeti, evo, naj iztrebi spotakljive izraze in spremeni jezik; v ta namen se ji je treba obrniti le na akademijo, da dobi od nje novo izdajo njenega besednjaka.« *Beda filozofije*, CZ, Ljubljana 1957, str. 51.

³ Prim. prvotisk (1867, reprint 1980) str. 523, opomba 26 (v pogl. V/4), MEGA², II, 5: 435, francoska izdaja v pogl. VI/19 opomba 6, druga in nadaljnje nemško v pogl. VI/17 opomba 26.

⁴ Prim. izdaje, navedene v op. 1, ista ali naslednja stran kot citirano mesto. O »posvetilnem izvodu« (Widmungsexemplar) in Engelsovi listi popravkov prim. MEGA¹ I, 6.

⁵ Prim. MEID II: 663—664.

Toda to seveda ni Marxov pojmovni svet. Posebna dragocenost *Očrtov* v razkrivanju prave Marxove asociacije je ravno v izrazu »Arbeitsvermögen«. Sinonimika »Arbeitsvermögen oder Arbeitskraft«, ki je značilnost *Rezultatov neposrednega produkcijskega procesa* in ki ni tuja niti *Kapitalu*, nam pokaže, da je sam termin *Arbeitskraft* zamenjava za *Arbeitsvermögen*. Takšna zamenjava pa je mogoča le na podlagi sinonimnosti izrazov. Znano je, da sta se v psihološki terminologiji 18. in zgodnjega 19. stoletja izmenjavala -vermögen in -kraft; da nista sinonimna samo *Urteilsvermögen* in *Urteilkraft*, temveč tudi *Einfühlungsvermögen* in *Einfühlungskraft* itd. itn. To velja tudi še za moderno nemščino, o čemer se zlahka prepričamo v ustreznem slovarju.⁶ Gre torej za kategoriji iz kompleksa »možnosti«: »moč, zmožnost«. Premik v terminologiji, zamenjava »dela« z »delovno zmožnostjo« in prek sinonimnega para »delovna zmožnost ali delovna moč« z »delovno močjo«⁷ ne pomeni ravno nič drugega, kot da delo postane blago (in more postati blago) ravno v stanju dela-kot-možnosti, da gre na trg ravno kot možnost-pred-udejanjenjem, kot subjektivna zmožnost/moč svojega nosilca in obenem prodajalca, delavca, ki prodaja njeno prihodnjo objektivacijo in udejanjenje. Dokler je bila pojmovna določitev šele v obliki »le travail-merchandise«, tore »delo-blago« ali »blago-delo« (v slovenščini sta mogoči obe verziji, v francoščini le prva, v nemščini le druga, namreč die Ware Arbeit), toliko časa je bila še v senci ravno najbolj grozotna plat te »réalité effrayante«, te »grozotne realnosti«: izraz še ne vsebuje spoznanja, da skozi prodajo dela v njegovi možnosti, šele v subjektu obstoječi formi »zmožnosti« ali »moči« ravno pridemo do subsumpcije dela pod kapital. Ravno prodaja dela kot še ne udejanjenega, kot realno-možnostnega, kot danega v zmožnosti ali moči delati, izraženega v takih ali drugačnih sposobnostih, spretnostih ali pripravljenostih, v mejnem in navsezadnje določujočem primeru pa v pripravljenosti na vse, v univerzalni razpoložljivosti in zbrusenosti na delo-nasploh, na brezoblično konkretnost dekvalificiranega dela, — ravno takšna prodaja trajno ovekoveča gospostvo kapitala nad delom. Delu (in njegovemu subjektivnemu nosilcu, delavcu) se pogoji njegovega lastnega udejanjenja, čeprav so produkt dela, prikazujejo kot permanentni pogoji njegovega razdejanjenja-nazaj-v-možnost, kot pogoji, s katerimi je nenehno metano iz udejanjenja nazaj v golo možnost postavljanja vrednosti ali uvrednotenja. Ključno mesto v *Očrtih* se glasi takole:

Zdaj se objektivni pogoji dela, prav narobe, prikazujejo kot njegov produkt — pa naj so vrednosti nasploh ali pa uporabne vrednosti za pro-

⁶ Prim. E. Mater: *Rückläufiges Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig 1970, denimo naslednje pare besed:

Bindevermögen/-kraft, Tragvermögen/-kraft, Unterscheidungsvermögen/-kraft, Einbildungsvermögen/-kraft, Erfindungsvermögen/-kraft, Bewegungsvermögen/-kraft, Beurteilungsvermögen/-kraft, Vorstellungsvermögen/-kraft, Erkenntnisvermögen/-kraft, dalje Gefühls-, Urteils-, Abstraktions-, itd. -vermögen/-kraft.

⁷ Slovenska »delovna sila« je izrazito fizikalistična; obenem se je oddaljila od običajnega prevoda za *Arbeitskraft*: če se v podjetju išče eine gute *Arbeitskraft*, je to pač »dobra delovna moč« in ni nikoli bilo nič drugega. Glede na predominantnost ruske recepcije marksizma v III. internacionali seveda ni nič čudnega, če je v iskanju termina interferiral tudi ruska »sila«, ki ravno pomeni »moč«; o tem se je mogoče poučiti iz obeh rusko-slovenskih slovarjev, *Pretnarjevega* in *Jakopinovega*.

Na opozorjanje T. Hribarja, češ da je treba termin »moč« rezervirati za nemško *Macht* in da ga zato ne smemo potrošiti za nemško *Kraft* (npr. v Uvodu — nepaginiranem — *Methode Marxovega Kapitala*, 1983), pa samo opozorilo, da je izraz *Macht* zelo mnogopomenski in da, denimo, je France Prešeren svojo pesem *Sila spomina* preliil v nemščino pod naslovom *Macht der Erinnerung*. V istem smislu je razumeti tudi njegovo »ljubezni slo«. V semantiki slovenskega jezika pomeni torej »sila« vsaj deloma tudi tisto, kar (z enim delom) nemška *Macht*. Toliko, kar zadeva semantiko. Kar pa zadeva interpretativno podlago prevoda, pa bi moral kritik ovreči gornja izvajanja v glavnem tekstu.

dukcijo. Če pa se prikazuje kapital tako kot produkt dela, se produkt dela prav tako prikazuje kot kapital — ne več kot enostavni produkt, niti ne kot zamenljivo blago, ampak kot *kapital*; upredmeteno delo kot gospodstvo, kot komanda nad živim. Da se produkt dela prikazuje kot *tuja lastnina*, kot eksistenčni način, samostojen nasproti živemu delu, in hkrati kot za sebe bivajoča *vrednost*; da živo delo samo vdihne lastno dušo produktu dela, upredmetenemu delu, ki se nasproti njemu utrdi kot *tuja moč*, se prav tako kaže kot produkt dela. Gledano s stališča dela, se kaže delo, dejavno v produkcijskem procesu na tak način, da svoje udejanjenje v objektivnih pogojih hkrati odtrga od sebe kot tujo realnost in da zato samo sebe postavlja kot brezsubstančno, zgolj potrebno delovno zmogljivost nasproti tej realnosti, ki mu je odtujena, ki ne pripada njemu, ampak drugim; dasv oje lastne dejanskosti ne postavlja kot bit za sebe, ampak kot golo bit za drugo in zato kot golo drugobit, kot bit drugega nasproti samemu sebi. Ta proces uvrednotenja dela je hkrati proces njegovega razvrednotenja. Delo se postavlja objektivno, toda to svojo objektivnost postavlja kot svojo lastno ne-bit ali kot bit svoje ne-bitosti — kapitala. Vrača se nazaj vase kot gola možnost postavljanja vrednosti ali uvrednotenja; ker so mu postavljeni nasproti kot samostojne eksistence tako celotno dejansko bogastvo, svet dejanske vrednosti kakor tudi realni pogoji njegovega lastnega udejanjenja. Prav te možnosti, ki počivajo v naročju živega dela in ki zaradi produkcijskega procesa eksistirajo kot dejanskosti zunaj njega — toda kot njemu *tuje dejanskosti* — tvorijo v nasprotju z njim bogastvo.⁸

Šele potem, ko smo pozorno prebrali gornja Marxova izvajanja, se docela zavemo dometa naslednjih besed iz *Kritike Gothskega programa*, ki so vse premalo upoštewane:

Die Bürger haben sehr gute Gründe, der Arbeit *übernatürliche Schöpfungskraft* anzudichten; denn grade aus der Naturbedingtheit der Arbeit folgt, daß der Mensch, der kein andres Eigentum besitzt als seine Arbeitskraft, in allen Gesellschaft- und Kulturzuständen der Sklave der andern Menschen sein muß, die sich zu Eigentümern der gegenständlichen Arbeitsbedingungen gemacht haben. Er kann nur mit ihrer Erlaubnis arbeiten, also nur mit ihrer Erlaubnis leben.⁹

Meščani imajo zelo dobre razloge, da pripesnjujejo delo *nadnaravno ustvarjalno moč*; zakaj ravno iz naravne pogojenosti dela sledi, da mora človek, ki nima nobene druge lastnine kot svojo delovno moč, biti v vseh družbenih in kulturnih razmerah suženj drugih ljudi, ki so se naredili za lastnike predmetnih delovnih pogojev. Dela lahko le z njihovim dovoljenjem, živi torej lahko le z njihovim dovoljenjem.¹⁰

Kot je znano bralcu Korschevih *Kernpunkte der materialistischen Geschichtsauffassung* (1922), je v razdelku Kernsätze aus den Quellen ta citat

⁸ Očrti, METI I/8, Ljubljana 1985, str. 309₁₄—310₁₉.

⁹ MEW 19: 15, MEGA¹ I, 25: 9.

¹⁰ Prevod naš. Za primerjavo dosedanj slovenski prevod MEID IV: 486. »Meščani imajo zelo tehtne vzroke, da podtikajo delu *nadnaravno ustvarjalno moč*, kajti ravno iz odvisnosti dela od narave izhaja, da mora biti človek, ki nima druge lastnine kakor svojo delovno silo, v vseh družbenih in kulturnih razmerah suženj drugih ljudi, ki so se polastili delovnih pogojev. Le z njihovim dovoljenjem more delati, torej le z njihovim dovoljenjem živeti.« Kritični bralec bo opazil, da prevajalec ne loči med vzroki in razlogi, da mu je podtikanje ustreznega zamena za pripesnanje, naravna pogojenost se mu je spremenila v odvisnost od narave, lastnike produkcijskih sredstev in drugih predmetnih delovnih pogojev (beseda je izpuščena!) pa s prevodom obtožuje uzurpacije (»so se polastili« — »La propriété, c'est le vol.«).

posebej izpostavljen. Žal so *Kernpunkte* v diskusiji dvajsetih let prekmalu zatonili v pozabo; poseg poznejših izdajateljev, ki so iz arhitektonike tega Korschevega dela potegnili študijo *Stališče materialističnega pojmovanja zgodovine* in jo uvrstili v dodatek novi izdaji *Marksizma in filozofije*, je zmanjšal možnost, da bi se Korscheve pobude iz zbirke citatov vzele v resen pretres. Debata o *Kritiki Gothskega programa* pa se na splošno giblje mimo tega osupljivega mesta in se predvsem posveča Marxovim razmišljanjem o družbi po koncu predzgodovine, o tem, kdaj bo izrasla iz svojih lastnih korenin, koliko bo obremenjena z materinimi znamenji stare družbe in kako bo z osnovnimi družbenimi delitvenimi razmerji. Tudi *Kritika gothskega programa* torej terjaja še temeljite poglobitve razprave.

V celoti gledano je presenetljivo, kako malo se interpretacije sučejo okrog navedenega mesta. Gre pa za mesto, ki je v najgloblji vsebinski zvezi s problematiko, ki smo jo obravnavali doslej: razmerje dela (dela kot možnosti in dela kot dejanskosti) do predmetnih pogojev dela. Potem ko je historična delitev dela — razcep enostavnega delovnega procesa na dve zoperstavljeni sestavini, na usmerjajočo-osmišljujočo in na izvajalsko — ustvarila družbeno razmerje, v katerem en pol človeštva poseduje le svojo možnost-delati, svojo delovno zmožnost ali delovno moč, pripade potem delo samo že svojemu nasprotnemu polu, je subsumirano pod kapital, udejanjenje dela postane njegovo razdejanjenje, upredmetenje dela je postavljanje njegove lastne nebiti, saj svojo objektivnost postavlja kot »bit svoje nebiti«. V kapitalu kot družbeno najrazvitejši obliki te nebiti dela imamo pred seboj ključ za vse prejšnje oblike te nebiti. Perpetuiranje dela kot brezsubstancne, zgolj potrebujouče, v potrebi se nahajajoče delovne zmožnosti je ravno v tem, da se duhovna sestavina nujno prikazuje kot inherentna nasprotnemu polu, pa naj gre za spolnitev delovnih sredstev, za domišljanje in sofisticacijo organizacije dela, za racionalizacijo procesa produciranja, pa tudi za konceptualno zasnovanje produkta in njegovo izpopolnjevanje, za marketinško odločanje, ali naj gre izpopolnjevanje produkta v realne izboljšave (hitreje ali počasneje, pač glede na tržne razmere), ali naj se ostane zgolj pri spremembah v stylingu in embalaži. Vse to dosledno nastopa na strani nebiti dela, vodi do zmag in fiaskov kapitala, delu samemu pa iz tega rezultirajo nenehno se spreminjajoči predmetni pogoji njegovega udejanjenja in hkrati razdejanjenja. Tržne zmage in tržne fiaske kapitala čuti na sebi kot destrukcijo pogojev svojega obstoja in bodisi njihovo permanentno inoviranje in kapitalsko posodabljanje ali pa kot izgin teh predmetnih pogojev samih (najsibo skozi bankrot ali skozi tisto, kar se nemško imenuje Wegrationalisierung, torej »odrationaliziranje proč«, likvidacija delovnih mest).

V nadaljevanju *Kritike politične ekonomije* — v obsežnem rokopisu iz začetka šestdesetih let, ki je zdaj prvič izšel v celoti kot knjiga MEGA² II. 3 (v 6 zvezkih) in tudi prvič brez tako nasilnih redakcijskih posegov kot v prejšnjih izdajah Kautskega in nato moskovske redakcije¹¹ — so v prvem delu rokopisa razvite tudi konsekvence, ki omogočajo, da bolje razumemo, kaj pomeni formula »antagonistična družbena formacija« iz Predgovora *H kritiki politične*

¹¹ Iz tega rokopisa, napisanega 1861–1863, so se doslej separatno objavljali tisti deli, v katerih se Marx ukvarja z zgodovino teorije. Karl Kautsky jim je dal v začetku našega stoletja naslov *Teorije o presežni vrednosti* in jih močno redakcijsko obdelal. Obravnavane so bile, kot je znano, tudi kot »četrti del Kapitala«; eno in drugo je oteževalo razumevanje njihovega avtentičnega konteksta. Dragocenost izdaje MEGA² II. 3. 1–6 je ravno v completeness rokopisa, kar nas je za korak približalo k razumevanju celote Marxovih kritik politične ekonomije.

ekonomije (1859). V omenjenem rokopisu¹² razvija Marx logiko tega udejstvovanja dela pod naslovom *Značaj presežnega dela*. Pogled v ta odlomek pokaže, da spada v tisto »réalité effrayante« dela-bлага, o kateri je govoril Marx v *Bedi filozofije*, ravno to, da poraja iz sebe *antagonizem*:

Brž ko eksistira družba, v kateri eni žive, ne da bi delali (bili direktno udeleženi v produkciji uporabnih vrednot), je jasno, da ima vsa nadzidava družbe za eksistenčni pogoj surplus delo delavcev. Dvoje je, kar sprejemajo od tega surplus dela. *Prvič*: materialne pogoje življenja, vtem ko so udeleženi na produktu in subsistirajo na le-tem in od le-tega, ki ga delavci dajejo prek tistega produkta, ki se zahteva za reprodukcijo njihove lastne delovne zmožnosti. *Drugič*: Prosti čas, ki ga imajo na razpolago, najsibo za brezdelje, najsibo za opravljanje dejavnosti, ki niso neposredno produktivne (kot npr. vojna, državni posli), najsibo za razvoj človeških sposobnosti in družbenih potenc (umetnost itn., znanost), ki ne zasledujejo nobenega neposrednega praktičnega smotra, predpostavlja presežno delo na strani delovne množice *././ Prosti čas* na strani nedelovnih družbenih delov bazira na *presežnem delu* ali *pregaranju*, na *presežnem delovnem času* delovnega dela, proti čas na eni strani na tem, da morajo delavci ves svoj čas, torej prostor svojega razvoja, uporabiti za golo produkcijo določenih uporabnih vrednot; razvoj človeških sposobnosti na eni strani na meji, v kateri je zadržan razvoj na drugi strani. Na tem antagonizmu bazira vsa dosedanja civilizacija in družbeni razvoj *././ Družba* se razvija zaradi (durch) brezrazvojnosti delovne množice, ki tvori njeno materialno bazo, v nasprotju. *././ Prosti čas* družbe je tako produciran po produkciji neprostega časa *././* Forma surplus dela, ki smo jo tu obravnavali *././*, je kapitalu skupna z vsemi družbenimi formami, v katerih se dogaja razvoj prek čistega naravnega razmerja in zato antagonističen razvoj: družbeni razvoj enih naredi delo drugih za svojo naravno bazo.

V tem antagonizmu, v katerem je razvoj enega dela človeštva žrtvovan razvoju drugega dela človeštva, ravno sestoji tista »réalité effrayante« vseh razrednih družb; med njimi nikakor ne najmanj kapitalizma. Menetekel tega antagonizma ni tuj niti »družbam prehodnega obdobja«. Ves čas ustvarjanja, v katerem nastaja človeška kultura, je per definitionem prosti čas; v njem nastajajo tudi novosti v produkcijskem procesu, inovacije, znanstveno-tehnološke revolucije. Celo naša današnja razprava se dogaja v prostoru, ki ga ustvarja, če sledimo Marxu, surplus delo. S tem dobimo vse drugačno dialektiko svobode in nujnosti od tiste, ki jo docirajo učbeniki marksizma-leninizma. Tu gre za konstitucijski princip same razredne družbe. Kako globoko je ta antagonizem travmatiziral vse tiste, ki jih je pretvoril v golo materialno podnožje kulture, nam najbolj drastično pričajo vsakovrstna napačna ovédjenja (uzaveščenja) pod imenom »kulturnih revolucij«, katerih divjaški ikonoklastični ekscesi odstranjujejo kulturo, ki je nastala v antagonistični identiteti svobode in nesvobode, odstranjujoč jo v njenih produktih in njenih producentih. Kitajska kulturna revolucija in Pol Potov režim sta nadvse nazorna primera tega. To je prav tisto, o čemer sanja Brechtova Jenny — gusarska nevesta: Und an diesem Mittag wird es still sein im Hafen, und man fragt: wer wohl sterben muß? Und dann werden Sie mich sagen hören: alle! Und wenn dann

¹² MEGA² II, 3.1, str. 167—1670 in 172—175. Prva slovenska objava odlomka v Vestniku IMS 1982/1—2: 62—65.

der Kopf fällt, sage ich: Hoppla! — In to opoldne bo vse tiho v luki, le vprašuje se: kdo mora umreti? In potem me bodo čuli reči: kar vsi! In ko potlej pade glava, rečem: hopsa!

Iz tega izrašča za nas vse vprašanje, pomembno tako teoretsko kot tudi praktično-revolucijsko: v kakšni meri se je v tem pomarksovskem stoletju spremenilo statusno razmerje tega svobodnega duhovnega dela? V kolikšni meri je sama duhovna produkcija zadobila značilnosti meznega dela, tako da njeni producenti pravzaprav sploh niso več udeleženi na svobodi prostega časa, temveč so podvrženi enaki (enako težki) delovni prisili kot prodajalci telesne delovne moči? Gre za tole ključno strateško vprašanje: ali je družbeno možna »družbena sinteza« s stališča dela, ki bi združila materialne in duhovne producente proti »lastnikom predmetnih delovnih pogojev« in ustvarila pogoje za razvoj svobodne ustvarjalnosti na polu dela? Ali pa ima nasprotno kapitalizem v sebi še vedno dovolj prostora za razvoj produktivnih sil, tako da bo produktivne sile, ki so zdaj neizrabljene v podobi milijonov brezposelnih, »brachliegend«, če rečemo v jeziku Očrtov, torej kot zapuščena njiva ali po primorsko »v baredi«, spet vključil v produkcijski proces? Možnost njihovega uničenja v skladu z zakonom barbarstva, ki je imanenten antagonistični družbi, puščam tu zavestno ob strani.